

BADIIY MATN TARJIMASIDA TRANSFORMATSIYALAR

Xamidova Hosila Oybek qizi

Qarshi Xalqaro Innovatsion Universiteti

Lingvistika (Ingliz tili) yo'nalishi 1-kurs magistranti

hosilaxamidova@gmail.com

ANNOTATSIYA. *Mazkur maqolada badiiy matn tarjimasida qo'llaniladigan transformatsiyalar masalasi lingvistik va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Ayniqsa, ingliz tilidan o'zbek tiliga badiiy asarlarni tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan leksik, grammatik va semantik o'zgarishlar yoritiladi. Tarjima jarayonida transformatsiyalarning zarurligi, ularning badiiy matn mazmuni va estetik ta'sirini saqlab qolishdagi o'rni asoslab beriladi. Maqolada mashhur tarjimashunos olimlarning qarashlari tahlil qilinib, badiiy tarjimada transformatsiyalarning amaliy ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *badiiy tarjima, transformatsiya, ekvivalentlik, lingvistik moslashuv, leksik transformatsiya, grammatik transformatsiya, semantik transformatsiya, stilistik transformatsiya, ingliz–o'zbek tarjimalar, tarjimonlik (tillararo) transformatsiyasi, leksik birliklar.*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida tarjima madaniyatlararo muloqotning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, badiiy tarjima tilshunoslikning murakkab va ijodiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, unda nafaqat til birliklari, balki muallifning dunyoqarashi, estetik didi va milliy mentaliteti mujassam bo'ladi. Shu sababli badiiy matnni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish jarayonida tarjimon oddiy so'zma-so'z tarjima bilan cheklanib qolmaydi, balki turli transformatsiyalardan foydalanishga majbur bo'ladi. Tarjima faoliyati, odatda, yozma yoki og'zaki matnlarni boshqa tilga ekvivalent tarzda o'zgartirish jarayonini anglatadi. Umuman olganda, tarjimaning asosiy maqsadi turli xil matnlarni, jumladan, diniy, adabiy, ilmiy va falsafiy asarlarning boshqa tildagi nusxalarini yaratish va ularni kengroq auditoriyaga taqdim etishdan iboratdir.

Badiiy matnlarni boshqa tilga tarjima qilish uchun tarjimondan badiiy mahorat, ijodiy qobiliyat va keng dunyoqarash talab etiladi. Tarjima jarayoni juda murakkab va nozik bo'lib, tarjimon asarni muvaffaqiyatli tarjima qilish uchun asl tilni va tarjima qilinayotgan tilni mukammal bilishi zarur. Shuningdek, asarning yozilish uslubi, qahramonlarning xarakteri, ularning turmush tarzi, dunyoqarashi va ruhiyati, shuningdek, asarda aks ettirilgan tarixiy, diniy va milliy qarashlarni chuqur o'rganish badiiy tarjimaning muhim shartlaridan biridir.

Tarjimani muvaffaqiyatli deb hisoblash uchun asarning badiiy yaxlitligi saqlanib qolishi va unda ishlatilgan badiiy unsurlar hamda ma'no nozikliklari asl holida ifodalanishi kerak [1].

Tarjima til va madaniyatlar o'rtasidagi muhim kommunikativ vosita bo'lib, ayniqsa badiiy matn tarjimasi murakkab va mas'uliyatli jarayon hisoblanadi. Badiiy asarda muallifning individual uslubi, obrazlar tizimi, milliy-madaniy xususiyatlar mujassam bo'lgani sababli uni boshqa tilga aynan ko'chirish deyarli imkonsizdir. Shu bois tarjimon turli lingvistik va stilistik muammolarga duch keladi. Ushbu muammolarni hal etishda tarjima transformatsiyalari muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz tilidagi badiiy matnlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda transformatsiyalar nafaqat til tizimidagi farqlarni bartaraf etadi, balki asarning badiiy-estetik qiymatini saqlab qolishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tarjima transformatsiyalari — bu manba tilidagi birliklarni maqsad tiliga moslashtirish jarayonida amalga oshiriladigan tilshunoslikka oid o'zgarishlardir. V. N. Komissarov, A. D. Shveytser, Ya. I. Retsker kabi olimlar transformatsiyalarni tarjimaning muhim mexanizmi sifatida baholaganlar. Ularning fikricha, transformatsiyalar tarjimada mazmuniy ekvivalentlikni ta'minlashga yordam beradi [2][3][4].

Tarjima transformatsiyalari deganda manba matn birliklarini tarjima tilining tizimiga mos holda qayta kodlash jarayonida yuzaga keladigan leksik, grammatik va semantik o'zgarishlar majmui tushuniladi. Ilmiy adabiyotlarda transformatsiyalarning quyidagi asosiy turlari qayd etiladi: leksik substitutsiya, grammatik transpozitsiya, modulyatsiya, adaptatsiya va tavsifiy (deskriptiv) tarjima. Ushbu transformatsiyalar tarjimada funksional-ekvivalentlikni ta'minlashning asosiy mexanizmlari hisoblanadi.

Ingliz va o'zbek tillari struktura jihatidan farqlanadi: ingliz tili analitik tuzilishga, o'zbek tili esa agglutinativ tuzilishga ega. Bu farq tarjimada grammatik transformatsiyalarning tizimli qo'llanilishiga sabab bo'ladi.

Tildagi barcha unsurlarni tadqiq etib, ulardan o'rinli tarzda foydalanish orqali bir tilda ifodalanayotgan fikrning milliy, madaniy ifoda jihatlari buzilmasdan, boshqa tilga olib o'tiladi [5]. "Kecha va Kunduz" romanidan olingan ushbu parchani tahlil qilamiz:

"O'zingiz, axir, "Mayli, eshonovimning ra'ylariga qarasin", demabmidingiz? E, ra'ylari qursin, ra'ylari! Yosh bolani bir hafta o'n kun saqlaydimi?[6]

Keltirilgan matnda "ra'ylari" so'zi tarkibidagi "lar" qo'shimchasi grammatik ko'plik emas, uslubiy vazifa bajargan bo'lib, birinchi gapda u hurmat, ikkinchi gapda esa kesatiq ma'nolarini ifodalab kelgan. Ingliz tilida esa o'zbek tilining o'ziga xos jihati sifatida "lar" qo'shimchasi anglatgan uslubiy ma'noni ingliz tilida ifodalay olmaymiz, shu sababli tarjimon bu o'rinda asosiy e'tiborni matnning ma'nosiga qaratgan:

"You yourself said, "Fine, do what the eshon's wife says, did you not?" "To hell with what she says. You can't keep a child away for so long!"

Asliyat matnida "ra'ylari qursin" deyish orqali qahramon Razzoq so'fining noroziligi ifoda etilgan, ingliz kitobxonlariga bu ma'noni yetkazib berish uchun esa bu til so'zlashuvchilariga ma'lum bo'lgan "to hell" so'zidan foydalanilgan. Demak, bu misol orqali asliyat va tarjima tili o'rtasidagi nozik farqlarni tushunishning tarjima jarayonidagi o'rnini ko'rishimiz mumkin.

Badiiy mahorat bilan qilingan tarjima o'quvchida asarga bo'lgan qiziqishni oshiradi, estetik zavqini kuchaytiradi. Ko'p vaqlar davomida jahon adabiyoti, jumladan, ingliz adabiyoti namunalari o'zbek tiliga kirib kelishida rus tilidan "ko'prik" sifatida foydalanilgan va hozirda ham bu jarayon ma'lum ma'noda davom etmoqda. Shunday bo'lsa-da, badiiy tarjima jarayonida boshqa bir qancha muammolar mavjud bo'lib, ularni o'rganib, yechim topish soha vakillari uchun muhim masala bo'lib qolmoqda [7]. Asarning yozilish uslubi, o'ziga xos jihatlarini tarjima qilinayotgan tilda ham aks ettira olish asarning qadrini oshiradi, muallifning dunyoqarashini tushunishni osonlashtiradi. Asardagi badiiy xossalarni, milliylik ruhini, muallifning yetkazmoqchi bo'lgan maqsadi va ruhiy kechinmalari, ijodiy uslubini saqlab qolgan holda boshqa til o'quvchisiga yetkazishning yagona yo'li tarjima sohasining nozik qirralarini o'rganish orqali bo'ladi.

Badiiy tarjimada quyidagi asosiy transformatsiyalar keng qo'llaniladi:

1. Leksik transformatsiyalar – umumlashtirish, konkretlashtirish, antonimik tarjima, leksik qo'shimcha va tushirish. Masalan, ingliz tilidagi ko'p ma'noli so'zlar o'zbek tilida kontekstga mos ravishda aniqroq birlik bilan berilishi mumkin.

Leksik transformatsiyalarga misollar:

1.1. Konkretlashtirish

Inglizcha matn: > He went to the place.

So'zma-so'z tarjima: > U joyga bordi.

Badiiy tarjima (konkretlashtirish bilan): > U uchrashuv bo'ladigan manzilga yo'l oldi.

❖ Tahlil:

Ingliz tilidagi place so'zi keng ma'noli bo'lib, o'zbek tilida badiiy kontekstda aniqlik talab etadi. Shu sababli tarjimon konkretlashtirish transformatsiyasidan foydalangan.

1.2. Umumlashtirish

Inglizcha matn: > She bought roses, tulips and lilies.

Tarjima: > U turli gullarni sotib oldi.

• Tahlil:

Ayrim holatlarda detallarning barchasini sanab o'tish badiiy ohangni susaytirishi mumkin. Umumlashtirish matnning tabiiyligini saqlaydi.

1.3. Antonimik tarjima

Inglizcha matn: > He was not happy to see her.

Badiiy tarjima: > Uni ko'rib, xursand bo'lmadi.

yoki > Uni ko'rish unga og'ir botdi.

▪ Tahlil:

Inkor shaklni ijobiy mazmun orqali berish antonimik transformatsiyaning yorqin namunasidir.

2. Grammatik transformatsiyalar – gap tuzilishini o'zgartirish, so'z turkumini almashtirish, fe'l zamonlarini moslashtirish. Ingliz tilidagi passiv konstruktsiyalar o'zbek tilida ko'pincha faol shakl orqali tarjima qilinadi.

Grammatik transformatsiyalarga misollar:

2.1. Passiv → Faol shaklga o'tkazish

Inglizcha matn: > The letter was written by him.

O'zbekcha tarjima: > U xatni yozdi.

✓ Tahlil:

O'zbek tilida passiv konstruktsiyalar kam qo'llaniladi. Shu bois grammatik transformatsiya orqali matn soddalashtiriladi.

2.2. Gap tuzilishini o'zgartirish

Inglizcha matn: > When he came home, he realized that everything had changed.

Tarjima: > U uyga kelgach, hamma narsa o'zgarganini anglab yetdi.

◆ Tahlil:

Ingliz tilidagi murakkab vaqt munosabatlari o'zbek tilida ixcham shaklda ifodalanadi.

3. Semantik transformatsiyalar – ma'noni izohlash, obrazni moslashtirish, milliy realiyalarni adekvat yetkazish. Semantik transformatsiyalar tarjimada ma'no darajasida amalga oshiriladigan o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Badiiy asarda metafora, ramz va obrazlar muhim o'rin tutgani sababli, ularni maqsad tilida adekvat yetkazish tarjimonning asosiy vazifalaridan biridir.

Semantik transformatsiyalarga misollar:

3.1. Ma'noni izohlash (explicitation)

Inglizcha matn: > He nodded silently.

Badiiy tarjima: > U indamay bosh iring'ab, rozi ekanini bildirdi.

5. Tahlil:

Ingliz tilida imo-ishora orqali anglashiladigan ma'no o'zbek tilida izoh bilan kuchaytirildi.

3.2. Madaniy moslashuv

Inglizcha matn: > He felt like an outsider.

Badiiy tarjima: > U o'zini begona, ortiqcha odamdek his qildi.

- Tahlil:

Outsider tushunchasi o'zbek mentalitetiga mos tarzda kengaytirilib berilgan.

4. Stilistik transformatsiyalar - muallif uslubini saqlashga qaratilgan bo'lib, badiiy ifodaning estetik qiymatini ta'minlaydi. Ingliz adabiyotidagi kinoya, yumor yoki dramatik ohangni o'zbek tilida mos tarzda ifodalash ko'pincha transformatsiyalar orqali amalga oshiriladi.

Stilistik transformatsiyalarga misollar:

4.1. Metaforani moslashtirish

Inglizcha matn: > Time is a thief.

Badiiy tarjima: > Vaqt odamdan sezdirmay hamma narsani tortib oladi.

1. Tahlil:

Metafora so'zma-so'z emas, balki obrazli mazmun orqali yetkazildi.

4.2. Idiomatik ifodalarni tarjima qilish

Inglizcha matn:

> He kicked the bucket.

So'zma-so'z tarjima:

> U chelakni tepdi.

Badiiy tarjima: > U vafot etdi.

• Tahlil:

Idiomalar faqat semantik transformatsiya orqali tarjima qilinadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

The Nato general gave a greenlight to the military actions in Afganistan - Nato generali Afg'onistondagi harbiy harakatlarga katta yo'l ochib berdi.

Asl nusxaning til birliklaridan tarjima birliklariga o'tishni o'zgartirish yordamida amalga oshirish jarayoni tarjimonlik (tillararo) transformatsiyasi deyiladi. Transformatsiya so'ziga e'tibor beradigan bo'lsak, bu so'z lotincha so'zdan olingan bo'lib transformatio - o'zgartirish, almashtirish degan ma'noni anglatadi. Tarjima transformatsiyalari mazmun va ifoda rejasiga ega bo'lgan til birliklari bilan amalga oshirilishi tufayli ham shakl, ham dastlabki birliklar ma'nosini o'zgartirib, shakliy-semantik xarakter kasb etadi.

Tarjima transformatsiyalari, lug'at muvofiqligi bo'lmaganda yoki kontekst shartlarida ishlatilmaslik holatida, tarjimonlar tomonidan turli matnlarni tarjima qilishda qo'llaniladigan usullar sifatida ko'rib chiqiladi. Badiiy matnlarni tarjima qilishda transformatsiyalar nafaqat texnik yondashuv, balki ijodiy fikrni ham talab qiladi. Tarjimon muallifning g'oyasini, hissiy ohangini va estetik ta'sirini saqlab qolishi zarur. Ingliz adabiyotidagi metaforalar, idiomalar va frazeologik birliklarni o'zbek tiliga mos ravishda yetkazish ko'pincha

transformatsiyalar yordamida amalga oshiriladi. Bu jarayonda tarjimonning lingvistik kompetensiyasi va madaniy bilimlari juda muhimdir.

O'zgartirish jarayonida til birliklari xarakteriga qarab tarjima transformatsiyalarini leksik, grammatik va leksik-grammatik transformatsiyalarga ajratish mumkin. Bu jarayonlar asl nusxaning leksik va grammatik birliklarini qamrab oladi, ya'ni leksik birliklardan grammatik birliklarga o'tish yoki aksincha. Tarjima jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan leksik transformatsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: transkripsiya va transliteratsiya (bir alifbo harflarini boshqa alifbo harflari bilan yozish), kalkalash (boshqa tildagi so'zni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish yoki unga taqlid qilib so'z yaratish) va leksik-semantik o'zgarishlar: konkretlashtirish, generalizatsiya va modulyatsiya.

Qisqa qilib aytganda, tarjimaning mantiqan to'g'riligi uning fonetik, leksik va grammatik qonun-qoidalari doirasida me'yoriy va madaniy jihatdan to'g'ri bo'lishi, sog'lom aql-zakovat va chuqur tafakkur asosida yaratilgan fikrlarning jonli nutq an'analari bilan bog'liqligidir. Ba'zan tarjimonlar uslubiy samaradorlikni yanada aniqroq ta'minlash maqsadida, birliklarning aniq tarjimasini tarkibiga ma'noni oydinlashtiradigan so'zlar qo'shib, ayrim komponentlarni boshqa so'zlar bilan almashtiradilar. Bunday qo'shimchalar o'zgartirishlar hosil bo'lgan birikma mikrokontekstida amalga oshirilganda, ifodaning mantiqiy xulosasi to'liq saqlanib qoladi va adekvatlik yuzaga keladi.

Har qanday so'z, ya'ni leksik birlik, tilning lug'at tizimining bir qismidir. Bu esa turli tillarda so'zlarning semantik strukturalarining o'ziga xosligini ko'rsatadi. Har bir tilning o'ziga xos xususiyatlari bor, shuning uchun so'zlarning mazmunida tilning tashuvchilariga xos bo'lgan dunyo tasavvurlari turlicha ifodalanishi mumkin. Bu holat tarjimada qiyinchiliklar tug'diradi. Har bir tilning o'ziga xos xususiyatlari aslyatda ishlatilgan grammatik shakllarni ko'chirishni emas, balki ularni ifodalovchi fikrlarni muqobil shakllar yordamida qayta tiklashni talab qiladi. Tarjima amaliyotiga shu nuqtai nazardan yondashilganda, tarjima tilida aslyatdagi grammatik shakllarga mos vositalarning yo'qligi ahamiyatini yo'qotadi. Shuning uchun ikki til shakllarining o'xshashligi tarjimada rasmiy ahamiyatga ega. Ushbu jarayonda tarjimonning ishlayotgan tarjimasini leksik, grammatik va stilistik muammolarni o'z ichiga oladi. Misol uchun, grammatik elementlarni olib tashlash, qo'shish yoki o'rin almashtirish — bu tarjimonning mahoratini ko'rsatadi. Agar tarjimon yetuk mutaxassis, shoir yoki yozuvchi bo'lsa, u holda tarjima jarayoni uning uchun qiyinchilik tug'dirmaydi. Tarjima pragmatikasi esa alohida yondashuvni talab qiladi. Shuning uchun tarjima jarayonida matnning pragmatik xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Shu bilan birga, matnning mazmuniy-uslubiy jihatlarini, syujet darajasini va leksikaning stilistik xususiyatlarini, shuningdek frazeologik birliklarning milliy-madaniy jihatlarini e'tiborga olish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, badiiy matn tarjimasida transformatsiyalar muqarrar va zarur jarayon hisoblanadi. Ular tarjimada ekvivalentlikka erishish, mazmun va shakl uyg'unligini ta'minlashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ingliz tilidan o'zbek tiliga badiiy asarlarni tarjima qilishda leksik, grammatik, stilistik va semantik transformatsiyalar keng qo'llanilib, tarjima sifatini oshiradi. Shu bois tarjimashunoslikda transformatsiyalarni chuqur o'rganish va ularni amaliyotda to'g'ri qo'llash ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda, respublikamiz mustaqillikka erishganidan so'ng, tarjimon mutaxassislarini tayyorlash masalasi juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tarjimonlarning mehnati orqali xalqimiz jahon xalqlari bilan do'stlik aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Tarjimonlar tufayli kitobxonlar jahon adabiyotining durdonalaridan bahramand bo'lishmoqda. Bu esa o'zbek kitobxonlarining estetik his-tuyg'ulari, didlari va tushunchalarini kengaytiradi. Tarjimonlarning mehnati natijasida tilimizning lug'at boyligi oshmoqda va ona tilimizning badiiy ifoda vositalari rivojlanmoqda. Shuning uchun, tarjimon mutaxassislarini tayyorlash va ularning sifatini oshirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'rayeva M. Tarjimada muallif uslubining berilish muammolari. Magistrlik dissertatsiyasi, 2011.-B.8.
2. Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty). — Moskva: Vysshaya shkola, 1990.
3. Retsker Ya. I. Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika. — Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1974.
4. Shveytser A. D. Teoriya perevoda: status, problemy, aspekty. — Moskva: Nauka, 1988.
5. Jo'rayeva M. Tarjimada muallif uslubining berilish muamunolari Toshkent. 2011.8.15.
6. Cho'lpon A. Kecha va kunduz. -Toshkent: "Sharq", 2000.8.7.: O'sha asar, B.73
7. S.Sirojiddinov, G.Odilova, Badiiy tarjima asoslari. 2012-321-bet
8. Sh.Safarov, T.Bushuy "Til va madaniyat" Samarqand 2006-255 bet
9. "Tarjima nazariyasi va amaliyoti" ma'ruzalar matni 2018-yil 302 bet.
10. Akmaljon Maxmudjonovich Ikromjonov SO'Z YOKI ERKIN BIRIKMANING ARABCHA TARJIMADA IBORA YOKI BOSHQA FRAZEOLGIK VOSITALAR YORDAMIDA O'GIRILISHI // OJP. 2025. №3.

11. Anjela Alimardon Qizi Kuganova, Shohsanam Doniyorovna Asiljonova
FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR VA TARJIMA // CARJIS. 2022. №3.